

УДК 349.2:331.1

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.1.6>**Людмила КУПІНА**

доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін соціально-правового факультету, Національний педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601, l.f.kupina@npu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5091-8333

Liudmyla KUPINA

Doctor of Law, Associate Professor, Professor at the Department of Law and Branch Legal Disciplines of the Social Law Faculty, National Pedagogical Drahomanov University, Purohova str., 9, Kyiv, Ukraine, 01601, l.f.kupina@npu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5091-8333

**ВПЛИВ ПРАВОСВІДОМОСТІ НА ФОРМУВАННЯ
СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПРАЦЮ****THE INFLUENCE OF LEGAL AWARENESS
ON THE FORMATION OF SOCIAL GUARANTEES
IN THE REALIZATION OF THE RIGHT TO LABOR**

Метою дослідження є встановлення взаємозв'язку права на працю із рівнем правосвідомості громадян, які при прийнятті рішення щодо реалізації своїх вмінь та навичок, нівелюють роль правових знань про соціальні гарантії, які надає їм держава як суб'єктам трудових правовідносин. Обґрунтованість і достовірність отриманих наукових результатів були забезпечені шляхом застосування системи загальнонаукових та спеціально-наукових методів дослідження. Науковою новизною є встановлення взаємозв'язку високого рівня правосвідомості членів суспільства із набуттям права на соціальні гарантії, які гарантуються державою, у тому числі під час дії воєнного стану. Висновками дослідження є доведення існування проблеми кризи власної правосвідомості осіб, що реалізують право на працю, які в процесі соціального мислення не в змозі передбачити наслідки нехтування або зловживання правом.

Ключові слова: право на працю, трудовий договір, незадекларована праця, соціальні гарантії, правосвідомість, свобода праці.

The aim of the study is to establish the relationship between the right to work and the level of legal awareness of citizens who devalue the role of legal knowledge of social guarantees guaranteed by the state as subjects of labor relations, when deciding on the realization of their skills and abilities. It is worth realizing that the Constitution of Ukraine enshrines fundamental rights that allow a person to realize himself in all spheres of public life, showing the freedom guaranteed by the Basic Law in choosing the occupation or application of their knowledge. Manifestation of freedom allows not only to develop their individual abilities, but also to use a range of social guarantees provided by the state in the exercise of constitutional rights in a lawful manner. An important factor in ensuring state's social support is the proper level of consciousness of the subject of constitutional rights, which is key not only to form of its own socio-economic stability, but also to enable the state to guarantee the proper level of protection of constitutional rights and freedoms. The validity and reliability of the obtained scientific results were ensured by applying a system of general scientific and special scientific research methods. The scientific novelty is the establishment of the relationship between a high level of legal awareness of members of society with the acquisition of the right to social guarantees guaranteed by the state, including during martial law. The conclusions of the study are to prove the existence of the problem of the crisis of their own legal awareness of persons during the realization the right to work, who in the process of social thinking are unable to predict the consequences of neglect or abuse of rights.

Key words: right to work, employment contract, undeclared work, social guarantees, legal awareness, labor freedom.

Вступ. Важливою умовою виникнення конституційних гарантій є реалізація прав у визначений законом спосіб, що дозволяє не лише усвідомлювати свою соціальну цінність в суспільстві, а й бути суб'єктом, який свідомо формує базову систему соціального захисту. Водночас, незважаючи на той факт, що свобода є одним із основних чинників розвитку

демократичного суспільства, право на реалізацію свободи вибору роду занять, професії, власної самореалізації має бути узгоджене як і з суспільними інтересами, так і правами і свободами інших людей. Свобода має узгоджуватися із правом, оскільки за допомогою його існування вона має певні рамки та міру свого прояву. Право фактично упорядковує

свободу, трансформуючи її як соціальне благо у коло суб'єктивних прав та обов'язків, які орієнтують особу на правомірну поведінку та свідому реалізацію норм права.

Актуальність проблеми. Нині, коли Україна героїчно бореться із російською військовою агресією, актуальність забезпечення свободи при реалізації конституційних прав має неабияке значення, особливо це стосується права на працю, в результаті здійснення якого створюються не лише продукти життєдіяльності, а й формується економічно-матеріальний ресурс як один із видів джерел відновлення та розбудови післявоєнної України.

Особливу роль у цьому процесі відіграє свідомість суб'єкта цих прав, яка є ключовою у формуванні не лише власної соціально-економічної стабільності, а й створенні можливості державі надати соціальну підтримку при настанні об'єктивних чи суб'єктивних обставин. Гарантувати належний рівень захищеності конституційних прав і свобод громадян, держава може лише в тому випадку, коли розбудова її соціально-економічного простору відбувається у демократичному суспільстві, з високим рівнем правосвідомості та правової культури. Обтяжуючою обставиною нинішнього суспільного життя є існування воєнного стану на території України та запровадження певних обмежень у здійсненні конституційних прав, у тому числі прав у сфері застосування праці, водночас вказані обмеження не обмежують свободу при реалізації прав у встановлений законом спосіб.

Актуальними нині є питання об'єктивної реальності та суб'єктивної оцінки громадянами норм трудового права, з точки зору рівня їх правосвідомості як одного із чинників гармонізації суспільного життя в демократичній державі, що функціонує в особливий період виконання своїх функцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання взаємозв'язку рівня правосвідомості із реалізацією конституційних прав та свобод неодноразово були предметами досліджень науковців таких як О.О. Барабаш, С.В. Бобровнік, Н.М. Оніщенко, П.М. Рабінючича, С.Ф. Хопти. Водночас вплив правосвідомості на реалізацію прав у сфері праці досліджувався з точки зору її деформації у професіоналів, не торкаючись правових аспектів встановлення причинно-наслідкового зв'язку практики реалізації права на працю із уявою про механізми забезпечення соціальних гарантій прав працівників, що також потребує наукової уваги.

Мета дослідження. В суспільстві непоодинокими є випадки засвідчення низького рівня

знань механізму забезпечення та реалізації конституційних прав, що внаслідку впливає на правосвідомість їх носіїв та формування системи захисту в результаті їх порушення або ж виникнення обставин, під дією яких обмежуються конституційні права, свідками та учасниками чого нині стали всі українці. Встановлення взаємозв'язку правосвідомості при здійсненні конституційного права на працю як гарантованого права на соціальний захист з боку держави є метою цього дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування належного рівня правосвідомості громадян нерозривно пов'язано із реалізацією права на освіту, яке передбачає її здобуття учасниками освітнього процесу у різних формах, на певних рівнях та окремих видів. Право на освіту є тим немайновим суб'єктивним правом особи, в результаті реалізації якого вона задовольняє фізіологічні, духовні, соціальні та культурні потреби відповідно до свого віку, рівня розвитку та в залежності від об'єктивних обставин, які спонукали її до цього. Особливістю цього права є те, що воно не має економічної основи як підстави реалізації, його зміст не пов'язаний із створенням прямого матеріального наслідку, а виключно є передумовою задоволення майбутніх майнових інтересів. Водночас в процесі реалізації цього права особа здобуває знання у різних сферах, у тому числі у сфері права, що дозволяє їй формувати рівень своєї правової обізнаності як основи у формуванні механізму інших здійснення конституційних прав та проходити процес правової соціалізації.

Правову соціалізацію визначають як процес залучення людини до правовідносин та формування у неї правосвідомості й правомірної поведінки [9, с. 526]. В. Головченко, А. Потьомкін розглядають правову соціалізацію як процес, завдяки якому люди вчаться думати і вести себе відповідно до засвоєння та активного відтворення соціально-правового досвіду, набутого в умовах спілкування з іншими людьми і суспільством у цілому, а також різних видів суспільно-правової діяльності [6, с. 103].

Якщо розглядати соціалізацію окремих суб'єктів – молоді, як основних суб'єктів споживання освітніх послуг, то дослідники соціалізації молоді визначають це явище як процес цілісного формування, виховання і становлення молоді як особливої соціальної групи на основі суспільних відносин, в які вона включається за допомогою всіх видів всієї суспільно значущої життєдіяльності при

умовах одночасної дії різного роду чинників довготривалої та короткотривалої дії, які розділяються на дві основні групи: об'єктивні і суб'єктивні. Автори доходять висновку, що визначальними чинниками цього процесу виступають політико-економічні і соціокультурні тенденції як загально-цивілізаційного (за змістом) і глобального (за масштабами) характеру так і трансформаційні суспільні процеси внутрішнього характеру [6, с. 102]. Виходячи із висновків дослідників соціалізації особистості можна зробити висновок, що саме вона є основою формування правосвідомості особи, рівень якої залежить від суспільно-політичних процесів та суб'єктивних чинників, які саме і відображають ступінь опанування знаннями у сфері права.

Водночас, незважаючи на досить розвинуту систему освіти на всіх її рівнях та формах, практично безперешкодної можливості у освоєнні різних освітніх програм, процес опанування юридичних складових, що впорядковують механізми суспільних процесів має свої складнощі у реалізації, що не завжди пов'язане із неналежним рівнем правової освіти населення, а в певній мірі залежить від форм суспільної свідомості, які формуються під впливом знань, вмінь, навичок та правил поведінки. Не вдаючись до глибокого аналізу наукових підходів щодо форм суспільної свідомості, у тому числі з точки зору позитивного чи природного права, відмітимо лише дослідження С.І. Куксенко, який визначив однією із форм індивідуальної свідомості, що формується під впливом знань, цінностей та очікувань з метою регулювання людської поведінки відповідно до вимог норм, традицій та внутрішніх переконань та відображає правову реальність є правосвідомість особи. При цьому вчений класифікує її в залежності від суб'єктного складу; глибини та форми сприйняття правової дійсності; концепцій походжень права; політико-правового режиму держав; цивілізаційних та національних критеріїв та ціннісно-нормативних орієнтирів регуляції соціального життя, що в нормальному вимірі відповідають принципам права та моралі, а в деформованому – перекручують істинний зміст правових норм [8, с. 5]. Такий ціннісно-орієнтований підхід прояву правосвідомості можна прослідкувати при реалізації особою права на працю як не лише задоволення майнового інтересу, а як здійснення конституційного права, що закріплене в ст. 43 Конституції України – можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Орієнтація цього основоположного права спря-

мована на гарантовану конституційними нормами свободу вибору, що полягає не лише у свободі прояву своїх знань чи навичок, а й більш глибокому змісті – свободі праці як принципу трудового права та ключової ідеї його існування без застосування примусу до праці в умовах розвитку демократичного суспільства. В одному із своїх рішень щодо забезпечення прав людини Конституційний Суд України зазначив, що серед фундаментальних цінностей дієвої конституційної демократії є свобода, наявність якої у особи є однією з передумов її розвитку та соціалізації. Якщо розглядати цей висновок через призму взаємозв'язку права особи на працю та принципу свободи праці, то варто зазначити, що держава на конституційному рівні гарантує кожному право вибору щодо способу чи форми своєї самореалізації.

Принцип свободи праці, в правовому руслі витікає, із змісту ст. 23 Конституції України, згідно з якою кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, тобто у власних інтересах спрямовувати свої навички, вміння та дії для досягнення мети, яку вона обрала також на власний розсуд [1]. Вказані положення Конституції покликані формувати образ абсолютно вільної у своїх планах чи діяльності людини, яка діє в законний спосіб задля свого інтересу, реалізує те соціально-економічне право, яке їй гарантоване державою. Поширюючи думку О.В. Смирнова, О.Я. Лаврів зазначає, що діалектичний взаємозв'язок свободи праці і права громадянина на працю виражається в тому, що держава гарантує громадянам які постійно проживають на її території, свободу вибору виду зайнятості, у т.ч. роботу з різними режимами праці, безоплатне сприяння в підборі відповідної роботи і працевлаштуванні з боку служби зайнятості; надання підприємствами, установами, організаціями відповідно до раніше поданих заявок роботи, яка підходить випускникам навчальних закладів; безоплатне навчання нової професії (спеціальності); підвищення кваліфікації в системі служби зайнятості чи за направленням в інші навчальні заклади з виплатою стипендії; компенсації відповідно до законодавства матеріальних затрат у зв'язку з направленням в іншу місцевість за пропозицією служби зайнятості; можливість укладення строкових трудових договорів (контрактів) на участь в оплачуваних громадських роботах, що організовуються з урахуванням вікових та інших особливостей громадян; правовий захист від безпідставних звільнень [7, с. 59]. Отже, принцип свободи праці та право на працю

у своєму взаємозв'язку формують правові основи як життя, застосування своїх здібностей при трудовій діяльності громадян та відображають ціннісно-нормативні орієнтири правової дійсності нормам моралі.

Але розвиток держави, суспільства, особистості не можливий без виконання обов'язків, які також визначаються Конституцією України та є невід'ємними елементами в системі прав та свобод людини. З огляду на це важливим є співвідношення між інтересами особи та інтересами суспільства, тому свобода, у тому числі і свобода праці, повинна узгоджуватись не лише зі свободою інших людей, а й обґрунтованими вимогами суспільства.

Варто пам'ятати, що проявом принципу свободи праці є свобода укладення трудового договору, а проявом реалізації права на працю є укладення трудового договору. Так, Кодексом законів про працю України, з офіційним визнанням факту виникнення трудових відносин. У цій процедурі приймають участь два суб'єкти – роботодавець та держава. Роботодавець засвідчує факт укладення трудового договору в момент підписання наказу про зарахування працівника на посаді, згідно із штатним розписом підприємства, а держава визнає цей факт, в момент внесення до реєстру страхувальників та реєстру застрахованих осіб відповідно до Закону України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування" інформації, що міститься у повідомленні про прийняття працівника на роботу, яке подає роботодавець перед допуском працівника до роботи. Фактично в момент взяття державою на облік працівника як суб'єкта загальнообов'язкового державного соціального страхування, вона бере на себе обов'язок по формуванню кола гарантії прав у момент його тимчасової чи постійної непрацездатності.

Державні соціальні гарантії це способи захисту прав осіб, які виявили своє бажання реалізувати своє право на працю, але за створення цієї можливості безпосередню відповідальність несе як працівник, так і роботодавець, які ухиляються від визнання державою факту укладення трудового договору між ними, і тим самим підвищують показники «тіньової» зайнятості в Україні.

За даними дослідження МОП «Незадекларована праця в Україні: характер, масштаби та шляхи її подолання» однією із форм «тіньової» зайнятості є приховані трудові відносини (підміна трудових договорів фіктивними договорами із самозайнятими пра-

цівниками, договорами про надання послуг, цивільними та господарськими договорами, а також штучне використання дистанційних та аутсорсінгових механізмів для приховування найманої праці). Проблема незадекларованої праці існувала завжди в незалежній Україні, її факти виявлялися в процесі здійснення контролю органів по дотриманню законодавства у сфері праці, а також під час встановлення фактів існування трудових відносин за заявами самих працівників, які спочатку свідомо допустили прояви порушення свого права на працю, а згодом звернулися за захистом цього права. Такі дії працівника свідчать про низький рівень не лише його обізнаності у сфері нормативного регулювання застосування праці, а й правосвідомості, що у наслідку призводить до позбавлення соціальних гарантії з боку держави.

Цей факт підтвердився нині, під час дії воєнного стану на території України, коли внаслідок незадекларованої праці велика кількість осіб, які приймали участь з роботодавцем у приховуванні своїх трудових відносин були позбавленні можливості отримання державної допомоги в рамках програми «Підтримка, однією із умов отримання якої було укладення трудового договору між роботодавцем та працівником, а також облік такого працівника як платника єдиного соціального внеску на загальнообов'язкове соціальне страхування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вперше, за часи незалежності України, працівники змогли пересвідчитися, що приховування факту наявності трудових відносин це не лише проблема держави, а проблема власної правосвідомості, яка в процесі соціального мислення не дозволила передбачити наслідки нехтування правом та позбавити себе державної підтримки в період коли з об'єктивних причин не можливо застосовувати свою працю. Тому, надзвичайно важливим є те, щоб під час реалізації конституційного права на працю суб'єкти його здійснення чітко усвідомлювати соціально-правові наслідки прихованої праці, яка позбавляє їх державних соціальних виплат в періоди непрацездатності та у випадку надзвичайних ситуацій всеукраїнського чи регіонального рівнів. Водночас, держава має створити дієві механізми гарантування прав осіб, які реалізують право на працю або ж обмежені в його реалізації під час дії воєнного стану, пропозиції щодо змісту яких будуть предметом подальших наших досліджень.

Література:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Деякі питання надання допомоги в рамках Програми «eПідтримка» : Постанова Кабінету Міністрів України від 9.12.2021 року № 1272. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1272-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 6.05.2022.)
3. Проект ЄС МОП зміцнення адміністрації праці з метою покращення умов праці і подолання незадекларованої праці. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/--ed_dialogue/lab_admin/documents/projectdocumentation/wcms_630069.pdf (дата звернення: 5.05.2022)
4. Рішення Конституційного суду України від 20.12.2018 № 13-р/2018 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу). URL: https://ips.ligazakon.net/document/ks16019?an=1&ed=2016_06_01 (дата звернення 5.05.2022 р.)
5. Бобровник С.В. Право та правосвідомість: взаємозалежність. *Альманах права*. № 9.2018. С. 67–71.
6. Головченко В.В., Потьомкін А.О.. Правові механізми формування правосвідомості студентів. *Право України*. № 4. 2006. С. 100–103.
7. Лаврів О.Я. Принцип свободи праці в трудовому законодавстві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 46. С. 55–61.
8. Куksenко С.І. Правосвідомість та життєві цінності українського суспільства та європейських демократій. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська академія»*. № 1. 2020. С. 3–7.
9. Омельчук О.М. Регулювання поведінки людини у співвідношенні природного та позитивного права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. № 4. 2012. С. 519–528.

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy (1996) [Constitution of Ukraine] : Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 1996. № 30. St. 141. [in Ukrainian].
2. Deyaki pytannya nadannya dopomohy v ramkakh Prohramy «ePidtrymka» (2021) [Some issues of assistance under the eSupport Program]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 9.12. № 1272. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1272-2021-%D0%BF#Text> (data zvernennya: 6.05.2022.) [in Ukrainian].
3. Proyeckt YES MOP zmitsnennya upravlinnya pratsi z pokrashchennya umov pratsi ta podolannya nezadeklarovanoyi pratsi. [The EU ILO project to strengthen labor administration in order to improve working conditions and overcome undeclared work.]. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/--ed_dialogue/lab_admin/documents/projectdocumentation/wcms_630069.pdf (dani zvernennya: 5.05.2022) [in Ukrainian].
4. Rishennya Konstytutsiynoho 20.12.2018 № 13-r/2018 sudu Ukrayiny u spravi za konstytutsiynym podanniam Uповnovazhenoho Verkhovnoyi Rady Ukrayiny z prav lyudyny shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrayiny (konstytutsiynosti) polozhennya tretoho rechennya chasty ny pershoyi statti 13 Zakonu Ukrayiny «Pro psykhiatrychnu dopomohu» zakladu (2018) [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional petition of the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine on compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the third sentence of the first sentence of Article 13 of the Law of Ukraine “On Psychiatric Care”. institution]. URL: https://ips.ligazakon.net/document/ks16019?an=1&ed=2016_06_01 (dani zvernennya 5.05.2022 r.) [in Ukrainian].
5. Bobrovnik S.V. Pravo ta pravosvidomist: vzayemozalezhnist (2018) [Law and legal awareness: interdependence]. *Almanakh prava*. № 9. S. 67–71 [in Ukrainian].
6. Holovchenko V.V., Potomkin A.O. (2006) Pravovi mekhanizmy formuvannya pravosvidomosti studentiv. [Legal mechanisms of formation of students’ legal consciousness]. *Pravo Ukrayiny*. № 4. S. 100–103 [in Ukrainian].
7. Lavriv O.YA. (2009) Pryntsyp svobody pratsi v трудовому zakonodavstvi. [The principle of freedom of labor in labor law]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. Vyp. 46. S. 55–61 [in Ukrainian].
8. Kuksenko S.I. (2020) Pravosvidomist ta zhyttyevi tsinnosti ukrayinskoho suspilstva ta yevropeyskykh demokratiiy. [Legal awareness and life values of Ukrainian society and European democracies]. *Visnyk Chernivetskoho fakultetu Natsionalnoho universytetu “Odeska akademiya”*. № 1. S. 3–7 [in Ukrainian].
9. Omelchuk O.M. (2012) Rehulyuvannya povedinky lyudyny u spivvidnoshenni pryrodnoho ta pozytyvnoho prava [Regulation of human behavior in the relationship of natural and positive law]. *Naukovyy visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*. № 4. S. 519–528 [in Ukrainian].